

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींचे सक्षमीकरण: एक दृष्टीक्षेप

संशोधक विद्यार्थी:- सुकन्या भगवान अंकुशे

विषय :- राज्यशास्त्र

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

मार्गदर्शक :- डॉ. फिरोज खान साहेबलाल पठाण

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

मिलिंद कला महाविद्यालय, नागसेनवन, छत्रपती संभाजीनगर

सार

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींचे (SCs) सक्षमीकरण ही सामाजिक सुधारणा चळवळी, कायदेशीर सुरक्षा, राजकीय जमवाजमव आणि जाती-आधारित भेदभाव आणि आर्थिक असमानतेविरुद्ध सतत संघर्ष यांद्वारे आकारलेली एक दीर्घ आणि चालू प्रक्रिया आहे. खाली महाराष्ट्रातील एससी सक्षमीकरणाच्या प्रमुख बाबींचे विहंगावलोकन आहे. अनुसूचित जाती, ज्यांना सहसा "अस्पृश्य" म्हणून संबोधले जाते, त्यांना पद्धतशीर सामाजिक बहिष्कार, मूलभूत अधिकार नाकारणे आणि पारंपारिक जातिव्यवस्थेअंतर्गत अत्यंत भेदभावाचा सामना करावा लागला. सामाजिक आणि आर्थिक दोन्ही उपेक्षिततेचा सामना करत त्यांना सामान्यतः क्षुल्लक आणि अपमानास्पद नोकऱ्यांमध्ये टाकण्यात आले. ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बी.आर. यांसारख्या प्रमुख व्यक्तींसह महाराष्ट्राने भारतीय सामाजिक सुधारणा चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. एससींच्या उन्नतीसाठी आंबेडकर प्रमुख आहेत.

ज्योतिराव फुले यांनी 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली, ज्यात खालच्या जातींच्या, विशेषतः महिला आणि अनुसूचित जातींच्या हक्कांची वकिली केली. डॉ. बी.आर. भारतीय राज्यघटनेचे नेते, विचारवंत आणि शिल्पकार आंबेडकर यांनी अनुसूचित जाती/ जमाती सक्षमीकरणासाठी मूलभूत योगदान दिले. मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हे सुनिश्चित केले की घटनेने अनुसूचित जातींसाठी मजबूत संरक्षण प्रदान केले आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींचे सक्षमीकरण ही कायदेशीर, राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक धोरणांचा समावेश असलेली बहुआयामी प्रक्रिया आहे. शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय सहभाग यासारख्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली असली तरी, जाती-आधारित हिंसाचार, सामाजिक भेदभाव आणि आर्थिक विषमतेच्या रूपात आव्हाने कायम आहेत.

तथापि, डॉ. आंबेडकर यांसारख्या नेत्यांचा वारसा महाराष्ट्रातील दलितांसाठी अधिक न्याय्य आणि समान समाजाच्या संघर्षाला प्रेरणा आणि मार्गदर्शन करत आहे. हाच वारसा लक्षात घेत "महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींचे सक्षमीकरण: एक दृष्टीक्षेप" ह्यावर लघुशोध संशोधन पेपर सादर केला जात आहे.

कळ शब्द: - . बाबासाहेब आंबेडकर, जाती व्यवस्था, अनुसूचित जाती, सक्षमीकरण, हिंदू वर्ण व्यवस्था, दलित, जातिव्यवस्था, आरक्षण, सामाजिक अन्याय, अस्पृश्यता इत्यादी.

कायदेशीर सुधारणा: नागरी हक्क संरक्षण कायदा, 1955, आणि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंध) कायदा, 1989 सारख्या कायद्यांच्या अंमलबजावणीने जाती-आधारित भेदभाव आणि हिंसाचारासाठी कायदेशीर आधार प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. डॉ. आंबेडकरांचा प्रभाव: दलित हक्कांसाठी डॉ. आंबेडकरांची वकिली आणि दलित चळवळ आणि महाड सत्याग्रह (1927) यांसारख्या चळवळींमध्ये त्यांचे नेतृत्व, जिथे त्यांनी दलितांच्या सार्वजनिक पाण्याच्या टाक्यांमध्ये प्रवेश मिळावा यासाठी लढा दिला, त्यांनी दलितांच्या राजकीय जागृतीसाठी पाया घातला. महाराष्ट्र. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI): आंबेडकरांच्या अनुयायांनी 1957 मध्ये स्थापन केलेल्या, RPI चे उद्दिष्ट दलित सक्षमीकरणासाठी राजकीय व्यासपीठ स्थापन करण्याचे होते. 1960 आणि 1970 च्या दशकात पक्षाचा प्रभाव शिगेला पोहोचला असताना, कालांतराने तो कमी होत गेला.

दलित पॅथर्स चळवळ (1972): नामदेव ढ साळ ल आणि जे.व्ही. सारख्या युवा कार्यकर्त्यांनी स्थापना केली पवार, दलित पॅथर्सने खंबीर, जातीविरोधी वक्तृत्वाचा वापर केला आणि सामाजिक क्रांतीचे आवाहन केले. या चळवळीने जाती-आधारित भेदभाव, अत्याचार आणि दलित ऐक्याचे महत्त्व याबद्दल जनजागृती केली. आंबेडकरांनंतरचे राजकीय नेतृत्व: डॉ. आंबेडकर यांच्या निधनानंतर प्रकाश आंबेडकर (डॉ. आंबेडकरांच्या नातवाने दलित, ओबीसी आणि अल्पसंख्याकांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी वंचित बहुजन आघाडी (व्हीबीए) सारखे पक्ष स्थापन करून त्यांचा वारसा चालू ठेवला. दलित सक्षमीकरणातील सर्वात उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे आरक्षण प्रणाली, ज्याने अनुसूचित जाती (SCs) ला उच्च शिक्षण, सरकारी नोकऱ्या आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. यामुळे SC समुदायातील अनेक व्यक्तींना गरिबी आणि सामाजिक उपेक्षिततेचे चक्र खंडित करण्याची परवानगी मिळाली आहे. मोफत शिक्षण आणि SC विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती यासारख्या धोरणांमुळे महाराष्ट्रातील SC समुदायांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. अनुसूचित जातींना विविध सरकारी क्षेत्रातील आरक्षणाचा फायदा होतो, कामगारांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व वाढवते आणि आर्थिक गतिशीलता सुलभ करते. महाराष्ट्र सरकारने अनुसूचित जातींची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी अनेक योजना राबवल्या आहेत, यासह: अनुसूचित जातींसाठी आर्थिक विकास योजना (दलित कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे). एससी तरुणांमध्ये उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी कल्याण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम. व्यवसाय किंवा विकास प्रकल्पांच्या स्थापनेसाठी कर्ज आणि आर्थिक सहाय्य.

- कलम 15: धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावर आधारित भेदभाव प्रतिबंधित करते.

- कलम 17: "अस्पृश्यता" रद्द करते आणि कोणत्याही स्वरूपात त्याचा सराव करण्यास मनाई करते.
- शिक्षण आणि रोजगारातील आरक्षण: कलम 15(4) आणि 16(4) सकारात्मक कारवाईस परवानगी देतात, शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये एससीसाठी जागा राखून ठेवतात.
- अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमाती (STs) कायदा (1989): अत्याचार आणि भेदभावविरुद्ध कायदेशीर संरक्षण प्रदान करते.

डॉ. आंबेडकरांचे बौद्ध धर्मात धर्मांतर, त्यांच्या लाखो अनुयायांसह दलितांसाठी एक नवीन सामाजिक ओळख निर्माण झाली. धर्मांतराने हिंदू जातिव्यवस्था नाकारली आणि दलितांमध्ये अभिमान आणि एकतेची भावना निर्माण केली. 14 एप्रिल रोजी आंबेडकर जयंती साजरी करणे हा महाराष्ट्रातील दलितांसाठी एक महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक आणि राजकीय कार्यक्रम बनला आहे, ज्यामुळे समुदाय, अभिमान आणि राजकीय जागरूकता वाढली आहे. सांस्कृतिक ओळख आणि अभिव्यक्ती: दलित लेखक, कवी आणि कलाकारांनी समाजातील संघर्ष आणि आकांक्षा व्यक्त करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. नामदेव ढसाळ , दया पवार आणि शरणकुमार लिंबाळे यांसारख्या नामवंत नेत्यांनी यांनी तिव्यवस्थेवर टीका करण्यासाठी आणि दलित अस्मिता सांगण्यासाठी साहित्य आणि कवितांचा वापर केला आहे. कायदेशीर संरक्षण असूनही, ग्रामीण महाराष्ट्रात जाती-आधारित हिंसाचार हा एक कायमचा मुद्दा आहे, जिथे दलितांना अजूनही सामाजिक बहिष्कार, अत्याचार आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

2018 मधील भीम-कोरेगाव घटना, भीम-कोरेगाव परिसरात दलित आणि उच्चवर्णीय गटांमधील हिंसक संघर्ष, महाराष्ट्रातील समुदायांमधील सुरु असलेल्या तणावावर प्रकाश टाकला. यामुळे दलितांच्या अधिक संरक्षणासाठी व्यापक निषेध आणि नूतनीकरणाच्या मागण्या निर्माण झाल्या. अनुसूचित जाती (SCs) च्या काही सदस्यांनी लक्षणीय सामाजिक-आर्थिक प्रगती केली असताना, बहुसंख्य दलित गरिबीत राहतात, बहुतेकदा ग्रामीण भागात, संसाधने, रोजगार आणि आरोग्यसेवेपर्यंत मर्यादित प्रवेशासह. दलितांचे महाराष्ट्रात लक्षणीय राजकीय प्रतिनिधित्व असले तरी, सत्तेच्या प्रमुख पदांवर त्यांचे अनेकदा प्रतिनिधित्व कमी केले जाते. राजकीय पक्ष दलितांच्या मतांवर राज्य करत आहेत, परंतु राजकीय सक्षमीकरणे आर्थिक आणि सामाजिक उन्नतीमध्ये भाषांतर करण्याचे आव्हान कायम आहे.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (INC): सुरुवातीला काँग्रेस पक्षाकडे दलित हक्कांचे चॅम्पियन म्हणून पाहिले जात होते. तथापि, कालांतराने, अनुसूचित जाती (SCs) च्या समस्यांचे पुरेसे निराकरण न केल्यामुळे त्यांची धोरणे टीकेखाली आली. दलित नेते जगजीवन राम यांसारख्या नेत्यांनी काँग्रेसमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु दलितांनी पर्यायी राजकीय पर्यायांचा अधिकाधिक शोध घेतला. शिवसेना आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस: शिवसेना, मूळतः मराठी अस्मितेवर लक्ष केंद्रित करणारा पक्ष, दलितांना पाठिंबा

मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत, विशेषतः शहरी भागात. शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रवादी काँग्रेसनेही दलित मतांची सक्रियपणे मागणी

केली आहे आणि स्वतःला सामाजिक न्यायाचे समर्थक म्हणून स्थान दिले आहे. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI), वंचित बहुजन आघाडी (VBA): हे दलित-केंद्रित पक्ष अनुसूचित जातींच्या हक्कांसाठी संघर्ष करत आहेत, जरी त्यांना मोठ्या राजकीय घटकांविरुद्ध महत्त्वपूर्ण आकर्षण मिळविण्यासाठी आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

निष्कर्ष:

भारताच्या वैविध्यपूर्ण समाजात एकत्र राहणाऱ्या विविध जातींचा समावेश आहे, ज्यामध्ये अनुसूचित जाती हा सर्वात उपेक्षित आणि वंचित गट आहे. अनुसूचित जातींवरील ऐतिहासिक अन्यायांची राष्ट्राने कबुली दिली आहे आणि त्यांची स्थिती वाढविण्यासाठी अनेक पावले उचलली पाहिजेत. प्रयत्न करूनही, भेदभाव, मर्यादित शैक्षणिक संधी आणि आर्थिक असमानता यासारखी आव्हाने कायम आहेत, ज्यामुळे अनुसूचित जातींच्या प्रगतीला अडथळा निर्माण होतो. आरक्षण धोरणांनी मदत केली असली तरी त्यांचा प्रभाव मर्यादित आहे. अनुसूचित जातींना प्रभावीपणे सक्षम करण्यासाठी, चांगल्या धोरणाची अंमलबजावणी, आर्थिक समावेशन, शैक्षणिक सुधारणा, वाढलेले राजकीय प्रतिनिधित्व, नियमित मूल्यांकन आणि ज्यांनी लक्षणीय प्रगती केली आहे त्यांच्यासाठी आरक्षणे टप्प्याटप्प्याने बंद करणे यासह बहुआयामी दृष्टिकोनाद्वारे आरक्षण प्रणाली सुधारली पाहिजे. आपल्या नागरिकांची पूर्ण क्षमता अनलॉक करण्यासाठी भारताने या आव्हानांचा सर्वसमावेशकपणे सामना केला पाहिजे.

संदर्भ सूची : -

- *Personal interaction with NSFDC functionaries [4] Chaudhary Rahul, V.K.Gangal (2020) Financial Performance of Scheduled Castes Welfare Schemes: A Case Study of National Scheduled Castes Finance and Development Corporation.*
- *Mahajan, S. Kamble, C. (2011). Government Support to Women Entrepreneurship: A Study of Programmes Implemented By MAVIM. Indian Streams Research Journal, 1*
- https://www.researchgate.net/publication/2_3598085.
- <http://ncsc.nic.in/files/Review%20of%20%20NSFDC.pdf> Study of MOU/ Contact of NSFDC and SUPGB (now PUPGB) and interaction with RRB chairman.
- *Suryawanshi, B.R. Dhande, C. Nishikant. (2012). Socio-Economic Development among Scheduled Caste: A study of Mahatma Phule Backward Class*

Development Corporation in Select District of Maharashtra. International Journal of Social Science and Humanity, Vol. 2 No.

- <http://www.ijssh.org/papers/140-X10011.pdf>
- *Chandna, RC (1989), Spatial Dimensions of Scheduled Castes in India, Intellectual Publishing House, New Delhi. Ghurye, G.S (1980), Caste, class in India, Popular Book Depot, Bombay.*
- *Kuldip, K and Pattanaik, B.K (2000), Development and changing status of Scheduled Castes, A study of Ambedkar and Non-Ambedkar villages in UP, CRRID, Chandigarh.*
- *Parvathamma, C.L (1989), Scheduled castes and Tribes- A socioeconomic survey, Ashish Publications, New Delhi.*